

14 คำถามน่ารู้ เกี่ยวกับ องค์พระพิฆเนศวร

โกสินทร์ ชิตามร¹

คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ได้จัดสร้างเทวาลัยพระพิฆเนศวร ตามโครงการแหล่งเรียนรู้ศิลปวัฒนธรรมบริเวณสนามหน้าอาคารคณะศิลปกรรมศาสตร์ เป็นการปรับปรุงภูมิทัศน์อันมีประติมากรรมศิลปะขนาดใหญ่ พร้อมเรื่องราวอันเกี่ยวกับองค์พระพิฆเนศวร สัญลักษณ์แห่งความรู้และปัญญาอันยิ่งใหญ่ เป็นผู้อำนวยการความสำเร็จให้แก่กิจกรรมต่างๆ ซึ่งจะทำให้พื้นที่บริเวณเทวาลัยพระพิฆเนศวร เป็นสถานที่ก่อให้เกิดความจรรโลงใจ สามารถใช้ปฏิบัติกิจกรรมตามโอกาสอันควร โดยมีพระพิฆเนศวรเป็นองค์ประธาน

คนไทยรู้จักและนับถือองค์พระพิฆเนศวรเหมือนกับหมู่ชนหลายชาติ หลายภาษา ทั้งนี้เพราะพระพิฆเนศวร ไม่ถือพระองค์และไม่เคยรังเกียจผู้ใด อันเป็นคุณสมบัติอันประเสริฐอีกประการหนึ่งของผู้อยิ่งใหญ่อย่างแท้จริง ใครๆ จึงเข้าถึงท่านได้ท่านพร้อมจะรับฟังคำวิงวอนของทุกคนที่เข้ามาตลอดเวลา แต่ผู้ที่นับถือพระองค์ก็ยังมีคำถามมากมายเกี่ยวกับองค์พระพิฆเนศวรที่ยังไม่รู้คำตอบ

ผู้เขียนจึงได้รวบรวมคำถามสำคัญ แยกเป็นข้อๆ ได้ 14 ข้อ อันเป็นคำถามน่ารู้เกี่ยวกับองค์พระพิฆเนศวร

1. ประวัติของพระพิฆเนศวรเริ่มตั้งแต่เมื่อใด

ประวัติความเป็นมาของพระพิฆเนศวร ย้อนไปได้ถึงสมัยอินเดียโบราณ ซึ่งมี 3 ชนชาติใหญ่ที่ประสมประสานกันตั้งแต่ก่อนพุทธกาล

1. ชาวอารยัน เป็นพวกที่เข้ามาอยู่หลังสุดในอินเดียประมาณ 1,000 ปีก่อนพุทธกาล ชาวอารยันพูดภาษาอินโดยูโรเปียน เข้ามาจากอูซเบกิสถาน (ทวีปเอเชีย) ตอนกลาง ชนกลุ่มนี้จึงไม่รู้จักรัศ

¹ อาจารย์ผู้เชี่ยวชาญประจำคณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

2. ชาวทมิฬ เข้ามาในอินเดียก่อนอารยัน พุฒภาษาทวารวีย์ชนกลุ่มนี้น่าจะคุ้นเคยกับช้างอยู่บ้าง

3. ชาวมุนตะ ชนกลุ่มนี้ไม่มีใครทราบว่ามีมาจากไหน แต่อยู่ในอินเดียและอุษาคเนย์ก่อนใครอื่น ชาวมุนตะพูดภาษาในตระกูลมอญเขมร

ชาวมุนตะนับถือช้างป่าและจับช้างป่ามาเลี้ยงก่อนใคร จนชาวทมิฬและชาวอารยันเข้ามาในเขตร้อนตามลำดับ ก็นับถือเทพของคนพื้นเมืองที่มีหัวเป็นช้างด้วย

เมื่อประมาณ 2,000 ปีที่แล้วศาสนาฮินดูลงตัว ผู้คนหันมานับถือพระอิศวร พระนารายณ์เป็นใหญ่ แต่ก็ยินดีให้พระพิฆเนศวรก่อน เพราะท่านอยู่กับชาวพื้นเมืองมาก่อนที่มหาเทพอื่นๆ จะเข้ามาเป็นใหญ่ในการตะและอุษาคเนย์

นี่คือคำตอบที่ทุกวันนี้มีคนสงสัยว่าทำไมต้องไหว้พระพิฆเนศวรก่อนพระบิดา (พระศิวะ)

2. พระอิศวรมีมเหสีกี่องค์ องค์ไหนเป็นมารดาของพระพิฆเนศวร

พระอิศวรมีมเหสีหลายองค์ด้วยกัน ที่รู้จักกันดีมี 3 องค์ คือ พระอุมา (อุมาวดี, อุมาภควดี, เจ้าแม่กาลี) องค์ที่ 2 คือพระคงคา ซึ่งเป็นพี่สาวพระอุมา องค์ที่ 3 ที่มีสิริโฉมงดงามนักและเป็นธิดาของพระพรหมคือ สनธยา

พระอุมาเทวี มเหสีของพระอิศวร มารดาของพระพิฆเนศวร พระนางมีจิตใจเมตตาโอบอ้อมอารีแก่ทวยเทพทั้งหลายไม่ว่าชั้นไหน แต่ยามโกรธและต้องการปราบอสูรร้ายก็จะมีผู้ใดแม้แต่พระอิศวรก็ไม่กล้าเข้าใกล้

คัมภีร์โบราณบางเล่มเขียนไว้ว่า ครั้งหนึ่งพระศิวะและพระอุมาประทับอยู่ที่เขาไกรลาสเขียนตัวอักษรโอม แล้วตัวโอมนั้นเหมือนดังที่นั่งสมาธิ จากตัวโอมนั้นพระพิฆเนศวรก็ปรากฏขึ้นมีเศียรเป็นช้าง

อีกเรื่องหนึ่งกล่าวว่า พระศิวะนั่งสมาธิเห็นพระพิฆเนศวรในสมาธิ เมื่อเห็นรูปพระพิฆเนศวร พระศิวะจึงอธิษฐานว่า ขอท่านมาเป็นบุตรของเราในร่างกายนี้ แล้ววันหนึ่งพระพิฆเนศวรก็มาเป็นโอรสของพระศิวะ

จึงมีข้อสังเกตว่า พระศิวะและพระอุมาเริ่มทำพิธีบูชาพระพิฆเนศวรก่อนจะแต่งงานด้วยความรักของพระศิวะและพระอุมาทำให้เกิดมีโอรส 2 องค์ องค์โตคือ พระพิฆเนศวร องค์น้องคือ พระขันทุกุมาร

3. พระอุมามีทั้งหมดกี่ภาค

พระอุมามีทั้งหมด 6 ภาค แต่ที่กล่าวถึงกันบ่อยมี 3 ภาคคือ

1. ภาคสาวงาม เป็นภาคที่สวยงามมีเสน่ห์ น่ารัก มีจิตใจที่งดงาม มีผิวกายสีทองเหลืองอร่าม มี 4 พระกร

2. ภาคเจ้าแม่กาลี (กาลีกา) มีพระวรกายสีดำ มีหน้าตาดูร้ายน่ากลัว มีเขี้ยวโง้งออกมาจากปากที่มีเลือดไหลออกมาเป็นทาง นำสยดสยอง รูปร่างกำยำเหมือนผู้ชาย มี 10 กร ถืออาวุธครบถ้วนไว้แค่ 2 มือ สำหรับประทอนพรและรับบูชา

3. ภาคทุรค (ทุรคา) รูปร่างน่ากลัว นัยตาแดงถลนออกมานอกเบ้า แลบลิ้นยาวลงมาถึงสะดือ มี 12 กร ทุกมือถืออาวุธครบ มีพาหนะเป็นเสือโคร่ง

4. พระพิฆเนศวรท่านอวตารเมื่อใด

เชื่อกันว่า พระพิฆเนศวรท่านอวตาร (เกิด) ในวันแรม 4 ค่ำ เดือน 2 จึงเรียกวันแรม 4 ค่ำของทุกเดือนว่า คเณศจตุรถี

ในรอบปีวันขึ้น 4 ค่ำ เดือน 9 เป็นวันอาราธนาพระพิฆเนศวร เป็นวันหนึ่งซึ่งการบูชาท่านจะได้ทุกสิ่งที่ปรารถนา

ในโลกนี้สิ่งทั้งหมดเกิดจากธาตุทั้ง 5 และมีเทพต่างๆ เป็นเจ้าของอยู่ คือ

1. ธาตุดิน คือพื้นแผ่นดินพระอิศวรเป็นเจ้าของธรณี
2. ธาตุน้ำ พระพิฆเนศวรเป็นเจ้าของน้ำ
3. ธาตุลม (วายุ) พระสุริยะเป็นเจ้าของอากาศคือลม
4. ธาตุไฟ หรืออัคนี (ธาตุร้อน) พระแม่อุมาเป็นเจ้าของอัคนี
5. ธาตุอวกาศ พระวิษณุเป็นเจ้าของอวกาศ (ในทางวิทยาศาสตร์ธาตุที่ 5 คือโลหะ) ธาตุน้ำ มนุษย์ที่มีธาตุน้ำเป็นประธาน พระพิฆเนศวรจะโปรดมากกว่า มนุษย์ที่มีธาตุอื่นเป็นประธาน ซึ่งจะบูชาอาราธนาสำเร็จเร็วกว่า

5. สวรรค์มีทั้งหมดกี่ชั้น

คนไทยเรารู้จักสวรรค์กันเป็นอย่างดี สวรรค์เป็นดินแดนยอดปรารถนาของมนุษย์ที่ใครๆ ก็อยากได้ไปอยู่อาศัย

แต่เมืองฟ้าเมืองสวรรค์ไม่ได้เป็นที่อยู่ของมนุษย์ เป็นของเทวดา คำว่าเทวดาหรือโอปปาติกเทวดา เทพดาในเทวดาคือ

ภูมิเทวดา ผู้ที่สิงสถิตอยู่ภาคพื้นดินตามภูเขาและต้นไม้ ถ้าอยู่ที่ต้นไม้เราเรียกว่าพฤชาเทวดา หรือรุกขเทวดา, ภูมิเทวดา

อากาศเทวดา ผู้ที่สิงสถิตอยู่ในทิพยวิมาน ลอยอยู่ในอากาศทั่วไป เช่น พระสุริยะเทพ (พระอาทิตย์) พระจันทร์เทพ (พระจันทร์)

สวรรค์ไม่ได้มีแค่ชั้นเดียว แต่มีถึง 6 ชั้น คือ

1. สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิก
2. สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

3. สวรรค์ชั้นยามา

4. สวรรค์ชั้นดุสิต สวรรค์ชั้นนี้ชาวพุทธรู้จักดีเพราะ เป็นที่สถิตของพระพุทธเจ้าก่อนที่จะเสด็จลงมาโปรดมวลมนุษยและยังเป็นที่ประทับอยู่ของพระศรีอารียโภสถ์ ซึ่งจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าองค์ต่อไป

5. สวรรค์ชั้นนิมมานรดี

6. สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี

เทวดา

เมื่อสวรรค์ เป็นที่อยู่ของเทวดาและเทพต่างๆ ที่คนนับถือ เทพองค์สำคัญ 3 องค์ที่ได้รับการยกย่องนับถือมากที่สุด ได้แก่

1. พระพรหม ผู้ซึ่งเป็นบิดาแห่งโลกมนุษย์ หรือเป็นผู้สร้างโลก

2. พระวิษณุ มีตำแหน่งเป็นผู้บริหารและปกครอง

3. พระศิวะ เจ้าผู้ทำลายโดยเฉพาะอย่างยิ่ง อกรรม

เทพทั้งสามองค์นี้เป็นต้นกำเนิดคำว่า "GOD" ซึ่งชาวคริสต์ได้นำไปเป็นคำเรียกพระเจ้าเป็นเจ้าซึ่งความหมายของคำว่า GOD คือ

G มาจาก GENERATOR คือผู้สร้าง

O มาจาก OPERATOR คือผู้บริหาร

D มาจาก DESTRUCTOR คือผู้ทำลาย

6. ทำไมเทพองค์นี้มีเศียรเป็นช้าง

อินเดียเป็นประเทศใหญ่ที่บรรพชนหลายเผ่าพันธุ์ ซึ่งย่อมมีความขัดแย้งรุนแรงและมากมายเป็นธรรมดา ดังนั้นศาสนาฮินดูจึงต้องมีกลไกในการประสานเทพของแต่ละเผ่าให้เข้าเป็นพันธมิตรต่อกัน เพื่อความผาสุกของผู้คน กลไกนั้นก็คือการแต่งเทพปกรณัม (เทพนิยาย) ขึ้นมา

พระพิฆเนศวร เทพปกรณัมของท่านจะสร้างตรงไปตรงมาหรือสร้างเป็นเรื่องง่ายๆ ไม่ได้ เพราะการที่จะผสมผสานระหว่างคนพื้นเมืองเก่า และชนเผ่าที่บุกรุกเข้ามาภายหลังต้องมีวิธีการหลายขั้นตอน และการจะยกเทพเผ่าพื้นเมืองที่มีหัวเป็นช้างให้กับญาติเทพของเผ่าที่เข้ามาอยู่ใหม่ ที่มีหัวเป็นคน ต้องผูกเรื่องขึ้นเป็นนิยายมากมายหลายชั้น

ขั้นแรกกำหนดให้พระอินทร์ซึ่งเป็นเทพชาวฟ้าของเผ่าอารยัน ทรงช้างเอราวัณซึ่งเป็นเทพป่าของคนพื้นเมือง อันแสดงถึงชัยชนะของชาวอารยันเหนือคนพื้นเมืองเดิม

(ปัจจุบันกรุงเทพมหานครมรดกโลกของเรา ที่มีคำแปลว่า "เมืองแก้วของพระอินทร์" และทางทมิฬ ก็ใช้ตราพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณเป็นสัญลักษณ์ในทุกวันนี้)

ตำนานต่อมาก็ให้พระอุมาสร้างเทพบุตร (ที่ต่อมาเป็นองค์พระพิฆเนศวร) ขึ้นมา แล้วมีบัญชาให้เทพบุตรนั้นเข้าเฝ้าพระทวารไว้ไม่ให้ชายคนใดเข้ามาในห้องบรรทมของพระนาง

พระอิศวรซึ่งไปบำเพ็ญพรตที่ภูเขาหิมาลัย จึงไม่รู้จักเทพบุตรซึ่งพระอุมาสร้างขึ้น และเทพบุตรนั้นยังห้ามไม่ให้เข้าไปหาพระอุมาผู้เป็นมารดา จึงเกิดการสู้รบกันขึ้น

หลังจากต่อสู้กันไม่นาน เทพบุตรก็พ่ายแพ้ ถูกตัดเศียรขาด ลื่นชีวิตไป พระอุมาออกมาจากห้องบรรทมจึงได้บอกกับพระอิศวรว่าได้ฆ่าโอรสของตนไปแล้ว พระอิศวรจึงบัญชาให้พวกเทวดาเดินทางไปทางทิศเหนือ เมื่อพบบุคคลแรกก็ตัดศีรษะมาเพื่อสวมแทนเศียรพระโอรสของพระอุมา พวกเทวดาทำตามบัญชา เมื่อเดินทางไปยังทิศเหนือก็พบช้างงาเดียว จึงตัดศีรษะช้างมาสวมแทนที่เศียรพระโอรส จากนั้นพระอิศวรจึงชุบชีวิตให้ใหม่ พร้อมประทานพรคือความสำเร็จให้แก่โอรสของพระอุมา ต้องได้รับการบูชาก่อนเทพองค์อื่นๆ ประทานพรให้เป็นผู้จัดอุปสรรคทั้งปวง และให้เป็นมหาเทพแห่งความสำเร็จ

7. ทำไมพระพิฆเนศวรถึงงาหัก

ในตำนานเทพปกรณัม บอกว่าเทวดาไปตามทิศเหนือและได้พบช้างงาหักดังที่ได้เล่าไปแล้ว ยังมีอีกตำนานหนึ่งคือ เมื่อฤๅษียาสะจะรามหากาพย์มหาภารตะท่านได้พระพิฆเนศวรมาเป็นอาลักษณ์

พระพิฆเนศวรหักงาตนเองข้างหนึ่งใช้เป็นเหล็กจาร แล้วจารมหาภารตะลงบนใบลาน คำต่อคำจึงนับถือว่าเป็นเทพประจำอักษรศาสตร์ และนักเรียนมักกราบไหว้ก่อนสอบ

ถ้าในปัจจุบันที่พระพิฆเนศวรงาหักอาจจะเป็นตัวบอกมนุษย์สมัยใหม่ เพื่อจะบอกว่าเราอยู่ในโลกที่บกพร่อง แต่เป็นโลกเดียวที่มีอยู่ และเราต้องอยู่ในโลกด้วยความเคารพ รัก ความกรุณา ความหวังและอารมณ์ขัน มากเท่าที่เราหามาได้

หากทางเลือกคือความสิ้นหวังหรือความเพ้อฝันถึงโลกอื่นที่ดีกว่า ทั้ๆที่เราไม่มีหลักฐานว่าโลกนั้นมีจริง เราจึงน่าจะยอมรับโลกที่มีอยู่จริง และช่วยพยุงมันให้ดีขึ้น ด้วยความซื่อสัตย์ ด้วยความหวังดี และด้วยปัญญา มากเท่าที่เราทำได้

8. ทำไมพระพิฆเนศวรมีพาดหน้าเป็นหนู

ตำนานกล่าวไว้ว่า พระพิฆเนศวรรบกับอสูรชื่อกังคี ผู้มีชวานของพระศิวะ บางทีก็เรียกว่า คชมุขคาสูระ เมื่อเกิดการสู้รบกัน พระพิฆเนศวรเองข้างหนึ่งรับชวานของอสูรกังคิงจึงหักพระพิฆเนศวรก็ได้เองข้างนั้นถือเป็นอาวุธต่อสู้กัน อสูรกังคีเห็นว่าสู้ไม่ได้จึงแปลงร่างเป็นหนูหนีไป แต่หนีไม่พ้น พระพิฆเนศวรจับได้จึงกลายเป็นพาดหน้าของพระพิฆเนศวรในร่างหนู นั่นเป็นคำตอบที่ว่า ทำไมพระพิฆเนศวรถึงทรงหนู เพราะไม่ว่าเป็นพาดหน้าขององค์เทพใดพาดหน้านั้นก็มีความศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกับเทพองค์นั้น มิฉะนั้นหนูตัวเล็กๆ จะแบกรับองค์พระพิฆเนศวรได้อย่างไร

นอกจากนั้น หนูสามารถกัดทำลายสิ่งกีดขวางได้ (ถ้ายังจำกันได้ถึงนิทานอีสปเรื่องราชสีห์กับหนู ที่หนูสามารถกัดทะทำลายเชือกที่มัดราชสีห์อยู่ได้สำเร็จ) หนูจึงได้เป็นพาดหน้าควบคู่กับพระ

พินเนศวรผู้จัดอุปสรรค เพราะในทางคติที่ว่าหนูเป็นสัญลักษณ์ของความมืด และพระพินเนศวรเป็นเทพแห่งแสงอาทิตย์ ในอินเดียยุคก่อนจึงปรากฏรูปหนูคู่กับพระพินเนศวรมาช้านาน

9. ทำไมพระพินเนศวรมีหูใหญ่

พระกรรมของพระคเณศใหญ่เหมือนกระดิ่งผัดข้าวที่แยกข้าวสารออกจากเปลือกข้าว คือ แยกของจริงออกจากของไม่จริง แยกสิ่งที่เป็นของมาจากสวรรค์ออกจากของที่มาจากพื้นดิน ดังนั้นเมื่อผู้กราบไหว้บูชาพระคเณศตั้งจิตปรารถนาอยากจะได้ของประทานจากพระคเณศ อยากจะได้พรจากพระคเณศ พระคเณศก็จะทรงใช้พระกรรมของพระองค์กรองเอาสิ่งที่ดีไว้ปล่อยให้สิ่งที่ไม่ดีผ่านออกไป จากนั้นจึงประทานสิ่งที่ผู้กราบไหว้บูชาต้องการ เพื่อให้จิตใจของพวกเขาเจริญขึ้นในทางที่ดี

หูใหญ่ยังหมายถึงว่า คนที่มีความสมบูรณ์พร้อมทุกอย่าง คือ คนที่มีความสามารถอย่างสูงที่จะรับฟังผู้อื่น แล้วปรับความคิดของตัวเองให้เข้ากับคนอื่นได้ หนูมีไว้เพื่อเรียนรู้สิ่งต่างๆ จากการฟังพระกรรมของพระคเณศสอนเราว่า เราจะต้องพูดแต่บ่อยแต่จะต้องฟังให้มาก พระกรรมที่ใหญ่บ่งชี้ว่าเมื่อเรารู้จักพระคเณศอย่างแท้จริงแล้ว ก็เท่ากับว่าเรารู้ทุกสิ่งทุกอย่าง ผู้ใดที่ระลึกถึงพระพินเนศวร ผู้นั้นจึงได้รับความสำเร็จ สามารถขจัดสิ่งกีดขวางอันเป็นอุปสรรคได้ แยกแยะสิ่งดีและไม่ดีได้ ช่วยไปถึงความหลุดพ้นได้

10. พระพินเนศวรมีพระพักตร์กี่พระกร

พระพินเนศวรมีพระพักตร์ตั้งแต่ 1 พระพักตร์ 2 พระพักตร์ 3 พระพักตร์ 5 พระพักตร์ หรือมากกว่านี้ แต่ละรูปมี 4 กรก็มี 2 กรก็มี 10 กรก็มี 12 กรก็มี หรือมากกว่านั้นก็มี

แต่ส่วนมากที่เราเห็นกันมี 4 กร และทั้ง 4 กรมีความหมายคือ

- กรที่ 1 เป็นผู้ดูแลรักษาจักรวาล
- กรที่ 2 เป็นผู้รักษาทิศต่างๆ
- กรที่ 3 รักษาโลกนี้
- กรที่ 4 รักษาบาดาล

ในแต่ละกรมีอาวุธที่ถือคือ

- ปาศ (เข็ช) หมายถึง โมหะบาสะ คือตัดกิเลส เครื่องร้อยรัดตั้งเข็ช
- อังกฤษ (ขอสับข้าง) ควบคุมไปในทางที่ดีตลอดเวลา
- รท (งาช้าง) ทำลายสิ่งที่เป็นอุปสรรค
- วร (ประทานพร) ให้ประสบความสำเร็จ

นอกจากนี้ยังมีเครื่องราชภัณฑ์และของเคารพสักการะขององค์พระพินเนศวร คือ

- 1. ดาบ เพื่อชัยชนะเหนือศัตรูและตัดซึ่งอุปสรรคต่างๆ อาวุธนี้เทวีทศานนามาถวาย
- 2. ขวาน เพื่อปกป้องสามโลก พระศิวะเป็นผู้ประทานให้
- 3. โล่ เพื่อป้องกันความชั่วหรือศัตรูทั้งหลาย พระแม่ทุรคาเป็นผู้ประทานให้

- 4. มีด เพื่อตัดสิ่งชั่วร้ายทั้งปวง โดยพระอินทร์ถวาย
- 5. ไม้ตีคิลี พระวิษณุถวายให้เพื่อสร้างโลก
- 6. จักร เพื่อให้เป็นใหญ่ในสามโลก และตัดอุปสรรคต่างๆ พระวิษณุถวาย
- 7. ลูกศร พระวิษณุประทานให้เพื่อป้องกันศัตรู
- 8. ธนูแห่งรัก พระกามเทพถวายให้มี 3 ดอก คือรัก เสนหา และลุ่มหลง
- 9. คัมภีร์พระเวท เพื่อไว้กำกับการสร้างโลก การสอนและการท่องจำคัมภีร์พระเวท โดยพระพรหมถวาย
- 10. คนแคระหรือบริวาร เพื่อคอยรับใช้ ช่วยกำจัดศัตรูและศัตรู
- 11. นาคราช แสดงถึงความยิ่งใหญ่เกรียงไกรแห่งพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นผู้ปกป้องของพระพินเนศวร
- 12. คันธนูต้นอ้อย พระกามเทพประทาน เพื่อสร้างรักเสนหาและความลุ่มหลง
- 13. ดอกบัว มีสีน้ำเงินและสีแดง แต่ที่โปรดมากคือบัวนิลบล
- 14. ช่อดอกมะเดื่อหรือดอกมะเขือ ฤาษียามสวางถวาย เพื่อแสดงถึงความมกเญยแห่งปัญญา
- 15. ไบมะตุ่ม พระวิษณุถวาย เพื่อแสดงถึงความเป็นมงคลและอำนาจในสามโลก
- 16. มาลัย เพื่อความสง่างาม ราศีแห่งรัก ความสุข และความมกเญย
- 17. ไบตุลสี (กระเปาะแดง) เทวีแห่งความสุข เทวีตุลสีถวาย
- 18. บ่วงบาศ สำหรับตัดกิเลสและความชั่วร้ายทั้งปวง
- 19. ตรีศูล แสดงถึงอำนาจดังสายฟ้า ตรีศูลนี้พระอินทร์ทรงให้พระวิษณุกรรมทำถวาย จากผิวพระวรกายของพระสุริยเทพ
- 20. ขอสับข้าง เพื่อสอนให้เดินในทางที่ถูกต้อง
- 21. ไม้เท้า พระพรหมประทานให้เพื่อค้ำจุนโลก และเหล่าสาวกให้ปลอดภัย
- 22. ลูกประคำ เพื่อเจริญสมาธิ โดยพระพรหมประทานให้เพื่อค้ำจุนโลก และเหล่าสาวกให้ปลอดภัย
- 23. วิณนา เพื่อการศึกษา เกียรติยศชื่อเสียงที่ขจรไกล เสียงแห่งความสุข และมหามนต์
- 24. ธงชัย พระมหาลักษมีถวายเพื่อแสดงถึงความยิ่งใหญ่แห่งชัยชนะ
- 25. งาหัก เพื่อกำจัดศัตรู และไว้สำหรับเขียนวรรณกรรม
- 26. ถ้วย เพื่อรองรับสิ่งที่ตั้งามหรือความสมบูรณ์ของชีวิต โดยพระแม่กาลีประทาน
- 27. มะพร้าว แสดงถึงความสะอาด บริสุทธิ์จากสวรรค์ การเกิดใหม่ การเจริญรุ่งเรือง และการเติบโต
- 28. ผลไม้ ที่โปรดมีมะม่วง ก้อย สับปะรด พุทราป่า อ้อย หวี แต่ที่โปรดมากที่สุดคือทับทิมสุก นอกจากนี้ยังโปรดน้ำผึ้งอีกด้วย ผลไม้เหล่านี้พระลักษมีถวาย
- 29. ขนเมโทกะ หรือธัญ พระอุษากถวาย เพื่อเป็นรางวัลแก่ผู้สำเร็จและมีความสุขสมบูรณ์ในชีวิต

30. ไฟ เพื่อความสว่าง ความบริสุทธิ์ในพิธีกรรมต่างๆ การเกิดและการทำลาย
31. พัดนกยูงหรือจามรี พระวายุถวาย เพื่อพัดพระวรกายให้ผุดผ่องสง่างาม และกำจัดสิ่งชั่วร้ายทั้งปวง

11. พระพิฆเนศวรมีชายาหรือไม่

คัมภีร์ศิวปุราณ กล่าวถึงการวิวาห์ของพระคเณศไว้ดังนี้

พระอุมาและพระศิวะได้ทรงปรึกษากันที่จะหาคู่ครองให้แก่โอรสทั้งสองพระองค์ คือ พระพิฆเนศวร และพระชันทกุมาร ทั้งสองทราบเรื่องต่างก็ดีใจ จึงไปเฝ้าพระบิดาและพระมารดา และรบเร้าให้จัดพิธีให้โดยเร็ว เพื่อไม่ให้เป็นการเลือกที่รักมักที่ชังว่าใครควรจะได้รับการจัดพิธีวิวาห์ให้ก่อน พระบิดาและพระมารดาจึงตั้งกติกากันว่า ใครสามารถเดินทางรอบโลกได้ก่อนคนนั้นจะได้แต่งงานก่อน พระชันทกุมารจึงรีบขึ้นทรงนกยูงพาหนะของตนออกเดินทางรอบโลก ฝ่ายพระพิฆเนศวรรู้ดีว่าตัวเองอ้วนอ้ายไม่มีทางที่จะเดินทางรอบโลกได้สำเร็จ จึงใช้สติปัญญาที่จะเอาชนะ จึงทำพิธีส่นานเสร็จแล้วก็ตั้งอาสนะไว้สองที่ อัญเชิญพระศิวะและพระอุมามาประทับ แล้วทำการบูชาและทำประทักษิณ (เดินแสดงความเคารพ โดยเดินเวียนให้สิ่งที่ทำเคารพอยู่ทางด้านขวา) ๗ รอบ เสร็จแล้วก็กล่าวขอให้พระศิวะและพระอุมาจัดการแต่งงานให้โดยเร็วพร้อมกับอธิบายว่า ตนได้เดินทางรอบโลก ๗ รอบแล้ว เพราะพระเวทและศาสตร์ต่างๆ กล่าวไว้ว่า “ผู้ที่ทำการบูชาบิดามารดาและกระทำประทักษิณบิดามารดา จะได้บุญและได้ผลบุญเท่ากับการเดินทางรอบโลก” พระศิวะและพระอุมาไม่มีทางโต้แย้งและแสดงความชื่นชมในความฉลาดของพระพิฆเนศวร จึงได้จัดการวิวาห์พระพิฆเนศวรกับนางสิททิ (ความสำเร็จ) และพุทธิ (สติปัญญา) ธิดาของพระประสาทปติ วิศวรูปพระพิฆเนศวร มีโอรสจากนางสิททิ ชื่อว่า เกษม และจากนางพุทธิ ชื่อ ลากะ

12. การบูชาพระพิฆเนศวรควรปฏิบัติอย่างไร

ในศาสนาพราหมณ์ฮินดู มีเทพ ๕ องค์ที่ควรบูชาทุกวัน พระคเณศเป็นองค์หนึ่งใน ๕ องค์นั้น พระกฤษณะให้ความหมายของคชว่า อักษร ค แปลว่าจุดมุ่งหมาย ตัวอักษร ช แปลว่าความสำเร็จหรือการเกิด คช แปลว่า ความต้องการที่เกิดขึ้นนั้นนำไปสู่ความสำเร็จ บารมีของคชานัน หรือพิฆเนศวร ด้วยบารมีของพระคเณศ เราสามารถประสบความสำเร็จ พระคเณศมีชื่ออีกชื่อหนึ่งว่า วิฆนราช หมายถึงราชาแห่งอุปสรรค คเณศราชาแห่งคณะวิฆเนศวร หรือพิฆเนศ แปลว่าเจ้าแห่งอุปสรรคต่างๆ เมื่อบูชาพระคเณศแล้ว อุปสรรคต่างๆ ก็หมดไป งานที่ทำอยู่ก็สำเร็จ สัญลักษณ์ที่ใช้แทนพระคเณศ คือสวัสดิกะ มี ๔ มุม หมายถึง ๔ ทิศ หรือ ๔ พระกรของพระคเณศที่รักษาทิศทั้ง ๔ พระกฤษณะบางองค์เปรียบเทียบพาหนะของพระคเณศคือหนู เท่ากับปรมาตมัน

ในคัมภีร์ปุราณต่างๆ กล่าวถึงการเกิดของพระคเณศต่างๆ กัน แต่การกระทำของพระคเณศเหมือนกัน เทพเจ้าทั้ง ๕ องค์ที่ควรบูชาทุกวันมี พระวิษณุ, พระศิวะ, พระสุรีย, พระทศรา และพระ

คเณศ บางครั้งแทนพระสุรียด้วยพระพรหมา ผู้ที่นับถือพระพิฆเนศวรจะทำการบูชาเองเพียงลำพังหรือเฉพาะกลุ่มเล็กๆ ก็สามารถทำได้ เพราะพระพิฆเนศวรไม่ใช่ “มหาเทพ” อย่างพระอิศวร, พระนารายณ์ หรือพระพรหม ที่เข้าถึงยากเพราะมีกฎข้อบังคับเคร่งครัด พระพิฆเนศวรเป็นเทพที่เรียบง่ายที่ทุกคนเข้าถึงได้ หากมีจิตใจดี แม้จะเป็นผู้มีมลทินก็ตาม หากใครอยากบูชาพระพิฆเนศวร ควรปฏิบัติดังนี้

1. ชำระจิตใจ โดยให้อภัยทุกคนที่เราโกรธ
2. อาบน้ำให้สะอาดแล้วแต่งตัวด้วยผ้าสะอาดสีสดใส่สวयงาม (สองข้อแรกก็เหมือนการชำระใจชำระกายให้บริสุทธิ์นั่นเอง)
3. แต่งเทวรูปพระพิฆเนศวรด้วยดอกไม้ธูปเทียนสดใหม่ทั้งดงาม เท่าที่จะหาได้
4. ตั้งเครื่องสังเวย (ต้องเป็นมังสวิรัต) พร้อมผลไม้ กัลย อ้อย มะพร้าว ของเค็ม ของหวาน ก่อนจะจุดธูปเทียน
5. หากขาดของเหลือใส่แบ่งจันทร์และแบ่งแดง พร้อมกับการบูรหนึ่งก้อน (เจิมหน้าผากเทวรูปด้วยแบ่งขาวแดง แบ่งสีแดงหาซื้อได้ที่หน้าวัดแขก สีลม)
6. จุดไฟการบูร แล้วยกถาดแก้วหน้าเทวรูปพลากร่ายมนตร์ว่า “โอมศรีคเณศายะนะมะ”
7. เจิมหน้าผากตนเองและผู้ร่วมงานด้วยแบ่งจันทร์และแบ่งสีแดง
8. จบพิธียกเครื่องสังเวยออกมารับประทานกันเองหรือมอบเป็นทานให้กับคนยากไร้ เศษไม่ต้องทิ้ง เอาไปโปรยให้นกกาและสัตว์จรจัดกิน ถือเป็นการทำงานบุญอย่างพอเพียงและทั่วถึง การบูชานี้จะช่วยชำระจิตใจให้ผ่องใส สะอาดสะอาด และเพิ่มกำลังใจสู้ชีวิตต่อไป นอกจากนี้ การบูชาพระพิฆเนศวรยังจะช่วยให้เรามองโลกใบนี้ด้วยสายตาใหม่ว่า มนุษย์ไม่ใช่เจ้าของ แต่เป็นเพียงผู้อยู่อาศัยแผ่นดินและฟ้าร่วมกับพืชและสัตว์ทั้งปวง

การตั้งหิ้งบูชา

- หันหน้าไปได้ 3 ทิศ คือ

1. อุดร (ทิศเหนือ)
2. อีสาน (ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ)
3. บูรพา (ทิศตะวันตก)

อีก 5 ทิศนั้นเป็นทิศที่ไม่ต้องการและจะทำการบูชาไม่ได้

ในการบูชาพระพิฆเนศวรหรืองานมงคลใดๆ ก็ตาม ควรจะมีการจัดตั้งศาลเพียงตา เพื่อเป็นสิ่งอัญเชิญเทพต่างๆ พระองค์ ทุกๆ ชั้นฟ้าและชั้นดินให้มาประทับ เพื่อจะได้เป็นสักขีพยานในการมงคล เป็นการอวยพรให้เจ้าภาพได้มีความเจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปด้วย

- ผลไม้ที่เป็นมงคล ควรขึ้นหิ้งบูชา มี 15 อย่าง

1. ขนุน
2. ทุเรียน
3. กัลยหอม
4. ทับทิม

5. ลูกอิน
6. ลูกจัน
7. องุ่น
8. แดงไทย
9. มะม่วง
10. ลูกเกด
11. ลูกตาล
12. อินทผาลัม
13. แอปเปิ้ล
14. ลิ้นจี่
15. ลำไย
16. สับปะรด ขึ้นไว้ประจำยิ่งดี เพราะมีตาครบตัว

• ผลไม้ไม่ต้องห้าม เพราะไม่เป็นมงคลมี 15 อย่างเช่นกัน คือ

1. ละมุด
2. มังคุด
3. พุทรา
4. น้อยหน่า
5. น้อยโหน่ง
6. มะเฟือง
7. มะไฟ
8. มะตูม
9. มะขวิด
10. กระเทียม
11. ลูกพลับ
12. ลูกท้อ
14. ระกำ
15. ลางสาด

การจัดเครื่องสังเวย จะตั้งกับพื้นหรือจะตั้งบนโต๊ะแล้วแต่จะถนัดหรือความสะดวก แต่จะต้องใช้ผ้าขาวปูลงก่อนทุกครั้ง จะขาดไม่ได้

13. มন্ত্রาและข้อห้ามที่ใช้ในการบูชาต่อองค์พระพิฆเนศวร

ในการเล่าเรียนทางด้านศิลปะการช่างหรือนาฏกรรม ต้องมีบทสวดบูชาพระพิฆเนศวรก่อน ถือว่าศักดิ์สิทธิ์มาก หากไม่เคารพบูชาจะทำให้การงานและการเล่าเรียนไม่บรรลุผลตามเป้าหมาย หากมีการลบหลู่ก็จะประสบภัยพิบัติ

มนตราที่ใช้บูชาต่อองค์พระพิฆเนศวรทั้งหมด 21 บท แต่จะกล่าวถึงเฉพาะที่เกี่ยวกับการช่าง การศึกษา ฯลฯ เพียง 5 บท ที่สำคัญๆ คือ

1) โอม คัม คณะปัตเตเย นะมะหะ

มักนิยมท่องสวดก่อนออกเดินทาง ก่อนเริ่มต้นทำธุรกิจ การเล่าเรียน เพื่อให้ราบรื่นไร้อุปสรรคขัดขวาง

2) โอม ศรี คณะศายะ นะมะหะ

มนตร์บทนี้เหมาะสำหรับผู้เล่าเรียน เพื่อช่วยเสริมให้มีพลังด้านความจดจำตำรา วิชาที่เรียน บุคคลทั่วไปจะช่วยในด้านความสำเร็จ ด้านธุรกิจที่ดำเนินอยู่

3) โอม สุมุชายะ นะมะหะ

มนตร์บทนี้สำหรับผู้มีจิตใจตึงตังที่บังเกิดความรักขึ้นในจิตใจ ท่องมนตร์แล้วจะช่วยให้เกิดสันติสุขในหัวใจ ความรักจะราบรื่นสมหวัง ด้วยพลังจากความบริสุทธิ์ใจ

4) โอม ศชากฤษณะ นะมะหะ

มนตร์บทนี้ กล่าวถึงพระพิฆเนศวรว่า ไม่ว่าผู้ที่สวดบูชาพระองค์จะอยู่ที่ใด พระองค์ก็จะทรงได้ยิน และทรงประทานพรให้

5) โอม วิฆณะ นัชชานายะ นะมะหะ

มนตร์บทนี้ กล่าวว่า พระองค์จะขจัดสิ่งที่เป็นอุปสรรคในชีวิตให้หายไป และช่วยให้ผู้ที่สักการะได้สัมผัสอำนาจบารมีของพระองค์

ข้อห้ามต่างๆ เกี่ยวกับเทวรูปที่ไว้บูชาในบ้านเรือน

1. พระพิฆเนศวร ห้ามมี 3 องค์ น้อยหรือมากกว่านี้ได้
2. พระศิวลึงค์ ห้ามมีไว้บูชา 2 องค์ น้อยหรือมากกว่านี้ได้
3. สังข์ มีไว้ 2 องค์ไม่ได้ มากหรือน้อยกว่า 2 องค์ได้
4. รูปพระสุริยะ ห้ามมีไว้ 2 องค์ น้อยหรือมากกว่าได้
5. พระอุมาหรือองค์เทพอื่นๆ ทั้งปวง ห้ามมีบูชาไว้ 3 องค์ น้อยหรือมากกว่านี้ได้

สำหรับฤกษ์และพิธีกรรมต่างๆ เกี่ยวกับองค์พระพิฆเนศวร อย่างกระทำในวันอังคารเพียงวันเดียว ในรอบสัปดาห์

14. ประเทศไทยนับถือพระพิฆเนศวรมาตั้งแต่สมัยไหน

สมัยสุโขทัย มีการนับถือศาสนาพราหมณ์ เพราะดินแดนในประเทศไทยได้รับอิทธิพลของเขมร ตั้งแต่ศิลปวัฒนธรรมตลอดจนศาสนาบางประการเข้ามา โดยเฉพาะลัทธิเทวราช ซึ่งมีความเชื่อว่าการกระทำดีหรือกรรมดีเป็นสมมติเทพ สมัยสุโขทัยนับถือศาสนาพราหมณ์ควบคู่กับพุทธศาสนา จึงน่าจะเชื่อว่ามีกรบูชาพระพิฆเนศวรด้วยในสมัยนั้น

สมัยอยุธยา มีหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์อย่างชัดเจนตั้งแต่สมัยพระเจ้าประสาธทอง (พ.ศ.2173-2199) มีการบูชาเทพในศาสนาพราหมณ์หลายองค์

โดยเฉพาะในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ.2199-2231) พระองค์ทรงเลื่อมใสในศาสนาพราหมณ์มากเป็นพิเศษ โดยเฉพาะในด้านพิธีกรรมต่างๆ มีหลักฐานการรูนับถือพระพิฆเนศวรอย่างเด่นชัด ดังปรากฏในพระราชพงศาวดาร โปรดเกล้าฯ ให้หล่อรูปพระพิฆเนศวรหลายครั้งด้วยกัน และมีการกล่าวถึงพระพิฆเนศวรในฐานะผู้ขจัดอุปสรรคทั้งปวง

สมัยรัตนโกสินทร์ พระพิฆเนศวรปรากฏอย่างชัดเจนในลักษณะเทพแห่งศิลปวิทยา ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งพระองค์ทรงสนใจพระทัยในการตริทวิทยาเป็นพิเศษ จึงทรงศึกษาอย่างจริงจัง

ในราชสำนักได้มีพิธีบูชาพระพิฆเนศวรตามคติพราหมณ์ ซึ่งเป็นพิธีกรรมที่น่าสนใจ คือ

พระราชพิธีตรีโยมปวายุ-ตรีปวายุ

มีการทำพิธีในโบสถ์พราหมณ์เป็นเวลา 15 วัน ในเดือนยี่ของทุกปี มีการอัญเชิญเทวรูปพระอิศวร พระอุมา พระพิฆเนศวรและพระนารายณ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (องค์ปัจจุบัน) ทรงเจิมแล้วเข้าพิธีโดยการแห่ทางรถยนต์หลวง

ใครจะคาดคิดว่าเทพที่มีเศียรเป็นช้าง ผู้มีหนุเป็นพาหนะจะเป็นที่เคารพนับถือโดยทั่วไปมานานถึงเพียงนี้ เพราะในบรรดา “เทพเดิม” ที่ยังได้รับการไหว้บูชาตลอดจนทุกวันนี้ พระพิฆเนศวรเป็นองค์สำคัญ และมักได้รับการบูชาก่อนเทพองค์อื่นๆ เพราะถือว่าเป็นองค์เทพที่เก่าแก่ที่สุดจนทุกวันนี้ พระพิฆเนศวรยังเป็นที่พึ่งของชนทุกชั้น โรงแรมใหญ่ๆ ให้ช่างสลักทำเทวรูปไว้ด้านหน้า

ชาวบ้านเมื่อแล้วจัดก็ช่วยกันแห่พระพิฆเนศวรขอฝน

มหาวิทยาลัย หรือวิทยาลัยตั้งเทวรูปพระพิฆเนศวรด้านทางเข้า ครูและศิษย์จะได้ไหว้เมื่อเดินทางเข้าออก

การบูชาองค์พระพิฆเนศวร มีมานานหลายพันปีแล้ว และมีความนิยมมากขึ้น ตามความเชื่อที่ว่า ผู้ใดที่นับถือองค์พระพิฆเนศวรแล้ว จะประสบความสำเร็จ อุปสรรคต่างๆ จะหมดไป

และในโอกาสตองค์พระพิฆเนศวร ก็จะเป็นเทพองค์สำคัญที่ผู้คนให้ความเคารพบูชาตลอดไป

บรรณานุกรม

ไมเคิล ไรท. **พระพิฆเนศ มหาเทพฮินดู**. โอเดียนสโตร์. พิมพ์ครั้งแรก, พ.ศ.2548.

เศรษฐมนันต์ กาญจนกุล. **พระพิฆเนศ มหาเทพแห่งความสำเร็จ**. โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช. พิมพ์ครั้งแรก, พ.ศ.2550.

อังคาร ปัญญาศิลป์. **ห้องแดนสวรรค์**. สำนักพิมพ์ยอดมามา. พิมพ์ครั้งแรก, พ.ศ.2537.

ท. เทพนรินทร์. **พระพุทธรูปประจำปีเกิด**. สำนักพิมพ์ วี.ที.เอส.

อภิวันทร์ อุดลยพิเชษฐ. **อุทยานเทวโลก**. สำนักพิมพ์เมืองโบราณ. พิมพ์ครั้งแรก, พ.ศ.2549.

ศิลป์ พีระศรี. **ประติมากรรมไทย**. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร. พ.ศ.2490.

ยอดมามา. **เทพแห่งสวรรค์**. บริษัท สุภัชฌาย์ พรีนติ้ง จำกัด. พ.ศ.2500.

ศรีทวารวดี ศวรปุณย

ฉันทนา เอี่ยมสกุล¹

ศรีทวารวดี ศวรปุณย นี้เกิดขึ้นจากการที่คณะนาฏยศาสตร์หุ่ละครเล็กใจหลุยส์ ได้มีการพัฒนาชุดการแสดงเพื่อใช้เป็นชุดการแสดงนาฏศิลป์เพื่อการเบิกโรงก่อนการแสดงหุ่นละครเล็ก โดยต้องการให้เป็นชุดการแสดงที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของท่ารำไทยที่มีมาตั้งแต่ครั้งอดีต มีการรับวัฒนธรรมตั้งแต่วัดครั้งโบราณจากการได้รับวัฒนธรรมอินเดีย ซึ่งนับว่ามีส่วนสำคัญอย่างมากในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากหลักฐานทางโบราณคดีวัฒนธรรมทวารวดี จึงนับว่ามีคุณค่าเก่าแก่ถือเป็นสมัยเริ่มแรกของยุคสมัยทางโบราณคดี ที่มีหลักฐานท่ารำแสดงให้เห็นถึงความสืบเนื่องและแสดงถึงพัฒนาการของท่ารำไทยมาจนถึงปัจจุบัน

ความเป็นมา

ได้มีการค้นพบโบราณสถานและโบราณวัตถุจำนวนมาก บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ภาคกลางของประเทศไทย แสดงว่าบริเวณนี้เคยเป็นที่อยู่อาศัยของชุมชน

หรือกลุ่มเมืองโบราณที่มีความเจริญรุ่งเรืองมาก่อน นักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีกำหนดชื่อกลุ่มศิลปะนี้ว่า “ทวารวดี” โดยการถ่ายถอดสำเนียงจีน คำว่า โถ-โล-โป-ตี (to-lo-po-ti) มีปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุของนักพรตจีนชื่อ เหียนจ้ง (Hiuan Tsang) ซึ่งระบุว่าเมืองชื่อของอาณาจักรหนึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของรัฐอีสานปุระ และทางทิศตะวันออกของรัฐศรีเกษตร (พม่า) อีกทั้งคำว่าทวารวดียังสอดคล้องกับชื่อเมืองหลวงของไทย คือ กรุงเทพมหานครหรืออยุธยา

นักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีหลายรุ่นได้ค้นหาข้อสันนิษฐานจากหลักทฤษฎีเกี่ยวกับความเป็นมาของวัฒนธรรมทวารวดีไว้ว่า ทวารวดีเป็นอาณาจักรขนาดใหญ่ที่มีความเจริญรุ่งเรืองอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-16 อาจมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองนครปฐม มีการขุดพบซากเมืองโบราณขนาดใหญ่ และศิลปวัตถุจำนวนมากที่บริเวณแหล่งโบราณคดีพระปะโทน อีกทั้งหลักฐานสำคัญ คือ เหรียญเงินนี้มี

¹ รองศาสตราจารย์ ประจำสาขาวิชาโทนาฏยศาสตร์ไทย คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์